

Կը յիշեր ինք իւր սուր յիշողութեան մէջ երիտասարդութեան այն օրը՝ որ ցնցոտիներու փաթաթեալ կիսամերկ մուրացկան ողորմելի արաբ մը, արքայից արքային խոսրովու կը ներկայանար Տիգրոսի ոսկեղէն արթունեաց եւ յաղթական փառաց մէջ, թուղթ մը ի ձեռին Մուհամմեդի առաքելոյն աստուծոյ գրեալ առ խոսրով՝ թագաւոր Պարսից, որ հազիւ ակնարկի մը արժանի համարելով՝ պատռած նետած էր զայն արհամարհանոք: Եւ ո՛ր կ'ըսեր թէ այդ ինքնակալին, որու դուռը ինը հարիւր վաթսուն փիղք, քսան հազար ուղտք, վեց հազար նժոյգ կանգնած կը սպասէին արթունեաց հաճույից եւ փառաց ծառայելու համար, որու վեց հազար թիկնապահք, տասներկու հազար ստրուկք, եւ երեսուն հազար ազատորդիք՝ պարծանք Ասիական աշխարհաց պահպանութեան կը հսկէին, որու դարբասին գրակոնտիկոն կապոյտ գմբէթը հազարաւոր արծաթեայ սիւներ կ'ամբառնային, ուսկից բլուր ոսկի գնդակներ կախուած երկնից աստղազարդ կամարը երկրիս վրայ կը կերպարանէին եւ ուրիշ անբաւ ճոխութիւնը՝ պերճանք ոսկեթել կիտուած բեհեզներ՝ մետաքսեղէններու, ականց, գոհարեղինաց, խնկեղինաց, ո՛վ կրնար հաշիւն ընել, եւ ո՛վ կը գուշակեր, որ այդ ինքնակալին, որոյ նախնեաց դարաւոր համբաւոյ մեծութիւնը եւ այդ հռչակաւոր մայրաքաղաքը հազիւ թէ քսան տարի անցած՝ իբրեւ փոշի մը ի հողմոյ ոչինչ եւ ի չիք պիտի դառնար, նոյն այդ Մուհամմեդի հետեւողաց եւ յաջորդաց արշաւանաց առջեւ:

«Եթէ աշխարհքիս բախտը այդչափ անկայուն է, որ մէկ կողմէ այդչափ մեծութիւն եւ այդչափ զօրութիւն այսպէս շուտով քանդուին, եւ միւս կողմէն այսչափ նուազութիւն եւ այսչափ տկարութիւն այսպէս շուտով կը կանդնին, ի՞նչ ուրեմն կարգիլէ կենդանացնել այս ժողովուրդը, որ ոտնակոխ կը հեծէ առաջին ամպատակին առաջին յարձակողին դիմաց, վեց-յոթ գլխաւորաց միակամութիւն եւ միաբանութիւն՝ բաւական են երկաթեայ կորով մը իրեն տալու եւ կանգնեցնելու»:

Այս խորհրդածութեամբք ահա երկրորդ օրը կը թողուր Թաւուսկերտ, կ'ելնէր ճամփայ դէպ հիւսիս, Ռշտունի որավարը իւր հետն առած Ներսէս — սուրհանդակ արձկելով առջեւէն՝ վրաց իշխանաց փափագ յայտնելով իրենց հետ տեսնուելու: Գուգարաց գաւառը Շամշուլդէ ժամադիր կը լինէր, եւ երբ նոքա իր հրաւերին պատասխանելով եկան ժողովուրեցան՝ յայտնեց իր խորհուրդը թէ ընդհանուր հասարակաց օգտին համար եկեր էր ինք, եւ թէ միաբանութիւն մը միայն երեք ազգութեանց, որ միեւնոյն աղբիւրէ էին սերեալ՝ կրնար զամենքը փրկել արաբական պատուհասէն. յայտնի ցոյց կ'ուտար թէ ի՞նչ վիճակի էր հասեալ Բիւզանդական կայսրութիւնը եւ որու վրայ յոյս դնելը ինչչա՛փ անօգուտ էր, եւ զներսէս նոր հասած ի Յունաստանէ վկայ կրներ իւր